

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: Benedykta Bornsteina recepcja filozofii Immanuela Kanta

Author: Krzysztof Śleziński

Citation style: Śleziński Krzysztof. (2017). Benedykta Bornsteina recepcja filozofii Immanuela Kanta. "Folia Philosophica" (Vol. 38 (2017), s. 75-84).

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

Krzysztof Śleziński

Benedykta Bornsteina recepcja filozofii Immanuela Kanta

Benedykt Bornstein's reception of Immanuel Kant's philosophy

Abstract: Benedykt Bornstein belongs to a group of philosophers, who demonstrated an opportunity for development of the scientific metaphysics with the use of the axiomatic method. His general theory of existence was developed under the influence of critical discussion on the major problems related to Kant's theory of cognition. Arguments presented in this article are to be an attempt to recognise all the assumptions and conditions which our philosopher investigated. It is stressed that in the context of native philosophy Bornstein is neo-kantian as well as a representative of Polish analytical philosophy. However, his epistemological and ontological analyses have not met the proper reception by the environment of Lvov-Warsaw School. Although, he has remained Kazimierz Twardowski's student in terms of character of his methodological research, strive for terminological precision and the use of formal language in his arguments.

Keywords: Immanuel Kant, Benedykt Bornstein, forms of time and space, synthetic a priori judgments

Benedykt Bornstein (1880—1948) należy do grona tych filozofów, którzy wykazali możliwość budowania metafizyki naukowej przy zastosowaniu metody aksjomatycznej. Jego ogólna teoria bytu została wypracowana pod wpływem krytycznej dyskusji nad głównymi problematami Kantowskiej teorii poznania. Argumenty przedstawione w niniejszym artykule mają stanowić próbę rozpoznania wybranych założeń i uwarunkowań, w których prowadził badania nasz filozof, ze szczególnym zwróceniem uwagi na to, iż w rodzimej filozofii

Bornstein jest nie tylko neokantystą, lecz także przedstawicielem polskiej filozofii analitycznej.

Filozofia Kanta głównym źródłem inspiracji filozoficznych Bornsteina

Drugie wydanie *Krytyki czystego rozumu* rozpoczyna się stwierdzeniem, „że wszelkie nasze poznanie zaczyna się wraz z doświadczeniem, co do tego nie ma żadnej wątpliwości. [...] Choć jednak wszelkie poznanie rozpoczyna się wraz z doświadczeniem, to przecież nie całe poznanie wypływa właśnie dlatego z doświadczenia”¹. Jak zauważa Benedykt Bornstein, tłumacz i znawca filozofii Kanta², rozróżnienie dwojakich czynników w naszym poznaniu — empirycznego i racjonalnego — nie jest wystarczające do zrozumienia prób rozwiązania przezeń zasadniczego, teoriopoznawczego dylematu przewyżniającego odrębności elementów poznania i władz naszego umysłu, dlatego należy jeszcze rozróżnić zmysłowość i intelekt (rozsądek)³ jako dwa źródła naszego poznania. W efekcie połączenia tego podziału z poprzednim otrzymujemy z jednej strony empiryczną zmysłowość (empiryczne postrzeżenia i empiryczne pojęcia), z drugiej — czyste

¹ I. KANT: *Krytyka czystego rozumu*. Tłum. R. INGARDEN. Kęty 2001, s. 53—54.

² Już w 1907 roku w dysertacji doktorskiej B. Bornstein zajmował się teorią poznania Kanta — B. BORNSTEIN: *Preformowana harmonia transcendentálna jako podstawa teorii poznania Kanta*. „Przegląd Filozoficzny” 1907, nr 3, s. 261—303. W następnych pracach rozwijał krytykę filozofii Kanta: IDEM: *Zasadniczy problemat teorii poznania Kanta*. Warszawa 1910; IDEM: *Krytyka immanentna filozofii geometrii Kanta*. „Przegląd Filozoficzny” 1911, nr 3, s. 317—328; IDEM: *Kant i Bergson. Studium o zasadniczym problemacie teorii poznania*. „Przegląd Filozoficzny” 1913, s. 129—199. Bornstein przetłumaczył na język polski także dwa dzieła I. KANTA: *Krytyka praktycznego rozumu*. Warszawa 1911; IDEM: *Prolegomena do wszelkiej przeszłej metafizyki, która będzie mogła wystąpić jak nauka*. Warszawa 1918.

³ Z racji tego, że zajmować się będziemy Bornsteinowską krytyką filozofii Kanta, dlatego zamiast używać terminu „intelekt” niekiedy będziemy się posługiwać Bornsteinowskim terminem „rozsądek”, mając na uwadze jedynie zachowanie historycznej zgodności toczącej się dyskusji na początku XX wieku, dotyczącej wielorakiej recepcji filozofii Kanta.

aprioryczne formy zmysłowości (czas i przestrzeń) oraz czyste aprioryczne formy intelektu (kategorie)⁴.

Zasadniczy problemat Kantowskiej teorii poznania dotyczy stosunku zmysłów do rozsądku (intelektu). Kant wpieryw stosunek władz umysłowych ukazuje jako relację przeciwstawności. Istotę zmysłów postrzega w bierności i wrażliwości (odbiorczości), a istotę rozsądku — w czynności i samorzutności. W następnej kolejności dokonuje licznych prób zbliżenia do siebie biegunowo przeciwstawnych władz i elementów naszego umysłu. Dąży do wykazania, że pomimo niezależności oraz przeciwstawności tych władz łączą się one wzajemnie w poznaniu przedmiotu. Jednak mimo krytycznego rozwiązania tego problemu przez Kanta, zagadnienie to, zdaniem Bornsteina, nadal zawiera sprzeczność wewnętrzną⁵. Bornstein zauważa, iż próby rozwiązania tego dylematu, dotyczącego możliwości połączenia zmysłów i rozsądku, doprowadziły Kanta do porzucenia dziedziny doświadczalnej i wprowadzenia do systemu teorii poznania dogmatycznej zasady harmonii z góry ustanowionej przez Boga. Ale i ten zabieg, pozbawiający Kantowską teorię poznania metody krytycznej, nie umożliwił uzasadnienia niesprzeczności przyjmowanego przezeń racjonalizmu opartego na przeciwstawności zmysłów i rozsądku.

Benedykt Bornstein, krytycznie analizując teoriopoznawcze argumenty Kanta, zaproponował własne rozwiązanie Kantowskiego problemu relacji zmysłowości do rozsądku, które okazało się punktem wyjścia opracowania metafizyki naukowej. Warto zatem prześledzić Bornsteinowską krytykę filozofii Kanta, aby, mówiąc o recepcji tej filozofii w Polsce, zwrócić uwagę na jej twórcze rozwinięcie.

⁴ W tym przypadku również użyjemy terminologii Bornsteinowskiej, mianowicie termin „empiryczne postrzeżenia” zamienimy na termin „empiryczne oglądy”, natomiast „aprioryczne formy zmysłowości” zamienimy na „aprioryczne oglądy”, a „aprioryczne formy intelektu” — na „aprioryczne pojęcia rozsądkowe”. Opowiadanie się za terminologią używaną przez Bornsteina jest uzasadnione jego krytyczną analizą filozofii Kanta, która okazała się punktem wyjścia rozwinięcia myśli królewieckiego filozofa w oryginalną Bornsteinowską koncepcję metafizyki naukowej, o której powiemy pod koniec artykułu.

⁵ Zob. B. BORNSTEIN: *Zasadniczy problemat teorii poznania Kanta...*, s. 3.

Antytetyczny problemat Kantowskiej teorii poznania

Bornstein zauważa, iż w poglądach Kanta rozróżnia się czynniki empiryczne i racjonalne. Przykładowo, jeśli dowolne empiryczne pojęcie pozbawimy wszelkich własności, to i tak nie można mu odjąć tych, które w naszej myśli występują; a więc z konieczności przyjąć należy, iż pojęcie to w sposób aprioryczny należy do naszej rozumowej władzy poznawczej. Ponadto Kant wskazuje dwa źródła naszego poznania: zmysłowość, która jest władzą oglądów, i rozsądek (intelekt), który jest władzą tworzącą pojęcia. Łącząc te podziały, otrzymujemy z jednej strony empiryczną zmysłowość sprowadzającą się do empirycznych oglądów i empirycznych pojęć, a z drugiej strony — czyste, aprioryczne oglądy (czas i przestrzeń) oraz aprioryczne pojęcia intelektu (kategorie).

Dla Kanta różnica między zmysłowością a intelektem dotyczy formy, treści i pochodzenia naszych poznań, jest transcendentalna. Podaje on formalną i realną różnicę między zmysłowością a intelektem. Formalnie zmysłowość od intelektu różni się tym, że poznanie zmysłowe opiera się na oglądach, jest intuitywne, czyli naoczne, i dotyczy poszczególnych oraz bezpośrednio ujmowanych przedmiotów. Intelekt natomiast jest dyskursywny, nadaje naszej myśli charakter ogólności, operuje pojęciami, a także warunkuje pośrednie ujmowanie przedmiotów⁶.

Pojęcia w swym zakresie obejmują mnogość wyobrażeń danych uprzednio przez zmysłowość. Pojęcia zawierają wyprowadzone z pewnych wyobrażeń wspólne im cechy i tym samym obejmują sobą ogół tych wyobrażeń, dlatego pojęcia są ogólne, nie zaś indywidualne. Gdy myślimy o przedmiotach, wówczas wydajemy o nich sądy. Do przedmiotu jednak bezpośrednio nie odnosi się pojęcie, lecz wyobrażenie zawarte w pojęciu. Wyobrażenie zatem pośredniczy między przedmiotem a samym pojęciem. Intelekt nie ujmuje bezpośrednio swego obiektu. Za każdym razem takie ujęcie dokonuje się przez wyobrażenia, za pośrednictwem oglądów.

Odmienny stosunek naszych władz poznawczych do przedmiotu wyznacza, zachodzącą między zmysłowością a intelektem, różnicę realną, nazywaną też przez Kanta różnicą psychologiczną lub meta-

⁶ Zob. *ibidem*, s. 9—16.

fizyczną⁷. Zmysłowością nazywamy zdolność nabywania wyobrażeń. Przedmioty, które działają na naszą zmysłowość i zapełniają ją oglądami empirycznymi, są rzeczami samymi w sobie. W poznawaniu zmysłowym mamy jednak do czynienia z odbiorczością (*Receptivität*) przedmiotów działających na zmysły. Z kolei poznanie intelektu dokonuje się za pomocą pojęć, które wylaniają się w myśleniu samorzutnym. Intelekt, jako władza pojęć, przeciwstawia się w swej samorzutności zmysłowości, władzy oglądów, którą cechuje wrażliwość, odbiorczość.

Kant, mimo wielu napotykaných trudności w wyjaśnieniu poznania danego przedmiotu przez dwie, tak odmienne władze: zmysły i intelekt, pozostał wierny przyjętemu epistemologicznemu dualizmowi. Bornstein dostrzega jednak liczne ograniczenia takiego dualizmu i w pracach krytycznych poświęconych Kantowskiej teorii poznania wypracowuje własne stanowisko epistemologicznego monizmu dwustronnego⁸. Bornstein początkowo, w pierwszej dekadzie XX wieku, dopuszczał jedynie możliwość sprowadzenia władzy intelektu i zmysłowości do jednego wspólnego źródła. W latach dwudziestych, prowadząc badania dotyczące ontologicznych podstaw matematyki, nabiera pełnego przekonania o wspólnym pochodzeniu obu władz poznawczych oraz ich „pokrewieństwie i równoległości”, odpowiedniości, paralelizmie. Oba te elementy, władze, pozostają do siebie w stosunku analogicznym⁹.

W *Architektonice zmysłowości i rozsądku*, wydanej w 1927 roku, Bornstein omawia występujące analogie między różnymi, ale paralelnie odpowiadającymi sobie dziedzinami. Wykazuje, że między dziedziną zmysłowości oraz intelektem istnieje paralelizm. Dostrzega, iż formy logiczne i formy zmysłowości odpowiadają sobie. Sądowni, jako podstawowej formie logicznej, odpowiada forma przestrzenna, odcinek prostej, która łączy dwa punkty, odpowiadające dwóm terminom

⁷ Zob. I. KANT: *Logika. Podręcznik do wykładów*. Tłum. A. BANASZKIEWICZ. Gdańsk 2005, § 39; I. KANT: *Antropologia w ujęciu pragmatycznym*. Tłum. E. DRZAZGOWSKA, P. SOSNOWSKA. Warszawa 2005, s. 97, 99.

⁸ Zob. B. BORNSTEIN: *Teoria poznania*. W: K. ŚLEZIŃSKI: *Filozofia Benedykta Bornsteina niepublikowane pisma z teorii poznania, logiki i metafizyki. Wybór i opracowanie oraz wprowadzenie i komentarze*. Katowice 2014, s. 66.

⁹ Bornstein przez analogię rozumie tożsamość stosunków przy zachowaniu różnorodności elementów. B. BORNSTEIN: *Architektonika świata. Prolegomena do architektoniki świata*. T. 1. Warszawa 1934, s. 39; IDEM: *Wstęp do metafizyki jako nauki ścisłej*. W: K. ŚLEZIŃSKI: *Benedykta Bornsteina niepublikowane pisma z teorii poznania, logiki i metafizyki...*, s. 204—205. Analizę krytyczną Bornsteinowskiej zasady analogii znaleźć można w: IDEM: *Benedykta Bornsteina koncepcja naukowej metafizyki i jej znaczenie dla badań współczesnych*. Katowice—Kraków 2009, s. 271—277.

sądów. Sądowi odpowiada więc pewien obiekt przestrzenny. Z kolei formie logicznej, sylogizmowi, odpowiada obiekt przestrzenny, jakim jest trójkąt. Sylogizm składa się z trzech terminów i trzech sądów, podobnie trójkąt składa się z trzech elementów dwojakiemu rodzaju: wierzchołków i boków. Jak się okaże w późniejszych badaniach ontologicznych, które prowadził Bornstein, forma trójkowa sylogizmu, mająca swój przestrzenny odpowiednik, jest podstawową i uniwersalną strukturą twórczą, obecną we wszystkich dziedzinach bytowych¹⁰.

Bornsteinowska krytyka aprioryzmu i aposterioryzmu w ujęciu Kanta

Kanta należy zaliczyć do grona apriorystów. Odmienne od empiryków był zdania, iż o przedmiotach możemy mieć poznanie konieczne i powszechne. W badaniach teoriopoznawczych zmierzał do uzasadnienia prawomocności sądów syntetycznych *a priori*. Całe dzieło *Krytyki czystego rozumu* jest próbą wyjaśnienia, w jaki sposób są możliwe tego typu sądy w matematyce, matematycznym przyrodoznawstwie i w metafizyce. Bornstein uważnie śledzi teoriopoznawcze analizy Kanta, podążając za nim w dwóch zakresach. Wpierw, czy to będzie w *Zasadniczym problemacie teorii poznania Kanta*, czy też *Kant i Bergson. Studium o zasadniczym problemacie teorii poznania* czy też w *Architektonice zmysłowości i rozsądku*, krytycznie analizuje Kantowskie poszukiwanie zasady pozwalającej łączyć podmiot z orzeczeniem w sądach syntetycznych *a priori*. Zagadnienie to jest ważne, gdyż pozwala zrozumieć naturę tych sądów nieprzebiegających tylko w dziedzinie czysto pojęciowej. Następnie wiele uwagi krytycznej Bornstein poświęca Kantowskim poszukiwaniom zasady pozwalającej stwierdzić, iż sądy syntetyczne *a priori* dotyczą przedmiotów realnych.

O ile dla sądów syntetycznych *a posteriori* zasadą ich obowiązywania jest doświadczenie, o tyle Kantowi trudność sprawiało znale-

¹⁰ Zob. na przykład: B. BORNSTEIN: *Sylogizm a przyczynowość czyli o związku dziedziny logicznej z dziedziną realną*. „Przegląd Filozoficzny” 1930, nr 33, s. 106—130. O strukturalnym badaniu poszczególnych, idealnych i realnych dziedzin przez Bornsteina zob. K. ŚLEZIŃSKI: *Benedykta Bornsteina koncepcja naukowej metafizyki i jej znaczenie dla badań współczesnych...*, s. 162—201.

zienie zasady dla sądów syntetycznych *a priori*. Okazało się jednak, iż w pierwszej części *Krytyki czystego rozumu* poświęconej matematyce, w zakresie transcendentalnej estetyki, udało się wskazać dwa aprioryczne elementy poznania: czas i przestrzeń, które są naszym sposobem przestrzennego i czasowego ujmowania przedmiotów. W zakresie transcendentalnej analityki Kant zwraca uwagę na aprioryczne kategorie intelektu, w szczególności w zakresie matematycznego przyrodoznawstwa wskazuje kategorię przyczynowości i substancji, które powodują, że nasze poznanie cechuje się uporządkowaniem i ten porządek jest wkładany w poznawaną przyrodę. Dwie wielkie zasady przyrodoznawstwa: zasada przyczynowości i zasada trwałości substancji, są, według Kanta, syntetycznymi *a priori* i są możliwe dzięki temu, że u ich podstawy leżą aprioryczne kategorie intelektu: przyczynowość i substancja. Z kolei w dziedzinie rozumu także napotykamy trzy elementy aprioryczne, którymi są idee: świata, duszy i Boga. Idee są przedmiotem badań metafizyki racjonalnej, a dialektyka transcendentalna sprowadza się do wykazania możliwości obowiązywania sądów apriorycznych w metafizyce. W tym miejscu nasuwa się jednak pytanie: czy te sądy aprioryczne mają znaczenie przedmiotowe?

Bornstein, przyjmując argumentację Kanta, iż aprioryczne formy poznania zmysłowego: czas i przestrzeń, intelektu — kategorie, i rozumu — idee, umożliwiają syntezę podmiotu i orzeczenia w sądach apriorycznych, zwrócił szczególną uwagę na przedmiotowe znaczenie tych sądów, na zgodność elementów poznawczych z elementami przedmiotowymi. W Kantowskiej teorii poznania przyjmuje się, iż elementy przedmiotowe zależą od apriorycznych elementów poznawczych, co prowadzi do kopernikańskiej zmiany sposobu myślenia o stosunku tych elementów w poznaniu. Kant nie dopuszcza możliwości, aby elementy poznawcze były zależne od przedmiotowych, gdyż w takiej sytuacji poznanie zatraciłoby charakter aprioryczny i stałoby się powieleniem stanowisk empirystycznych. Kant nie przyjmuje także, chociaż w wielu miejscach daje świadectwo, iż się waha, istnienia między elementami poznawczymi i przedmiotowymi wprzód ustanowionej przez Boga harmonii¹¹. Opowiedzenie się za takim rozwiązaniem diskutowanego problemu teoriopoznawczego byłoby, zdaniem Kanta, wprowadzaniem do filozofii rozstrzygnięć dogmatycznych, odwołujących się do woli Bożej. Przyjęte przez Kanta rozwiąza-

¹¹ Zobacz dyskusję wywołaną listem do Hertza z 26 maja 1789 roku, w którym zawarte są uwagi Kanta dotyczące harmonii prestabilizowanej. B. BORNSTEIN: *Zasadniczy problemat teorii poznania Kanta...*, s. 220—227.

nie rodzaju stosunku elementów poznawczych do przedmiotowych powoduje, iż teoriopoznawcza koncepcja królewieckiego filozofa, będąc aprioryczną, jest naznaczona subiektywizmem. Z tak rozumianego aprioryzmu wynika koniecznie stanowisko fenomenalizmu, które jest ograniczeniem naszego poznania do zjawisk, fenomenów, bez możliwości poznania rzeczy samych w sobie. Co więcej, w ujęciu Kanta badania teoretycznego rozumu nie mają znaczenia naukowego, gdyż nie można z rozumowych idei apriorycznych wydedukować ich przedmiotowości. Z tego powodu metafizyka, której przedmiotem są idee świata, duszy i Boga, nie spełnia założeń krytyki transcendentalnej i nie może pretendować do dziedziny naukowej, do której zalicza się matematykę i matematyczne przyrodoznawstwo. Aprioryczne idee rozumu mają jedynie znaczenie regulatywne, a zatem kierownicze w obszarze działań praktycznych.

Z tymi Kantowskimi rozstrzygnięciami teoriopoznawczymi nie zgadza się Bornstein. Zastanawia się, w jaki sposób zasadnicza trudność oddzielania w koncepcji Kanta zmysłowości od intelektu, tego, co subiektywne, od tego, co obiektywne, może zostać przezwyciężona. Należy przyznać, iż rozwiązanie tego problemu podsunął Bornsteinowi sam Kant. Tego, czego najbardziej obawiał się Kant, Bornstein przyjął, ale w nieco zmienionej postaci. Opowiedział się za przyjęciem możliwości występowania harmonii między przedstawianymi tu elementami. Uznał jednak harmonię tę za w pełni naturalną, ugruntowaną w naturze rzeczywistości. W ten sposób elementy poznawcze i przedmiotowe dają się wywieść z jednego źródła. W początkowych pracach Bornstein nie był w stanie bliżej określić natury ani rodzaju owego „źródła”. Stało się to możliwe dopiero po przeprowadzeniu badań dotyczących ontologicznych założeń matematyki, gdy odkrył paralelizm między geometrią i arytmetyką¹².

W monistycznej naturze świata Bornstein upatrywał możliwości ugruntowania harmonii między elementami i dziedzinami zmysłowości oraz rozsądku (intelektu). W tej perspektywie Kantowski fenomenalizm stał się zbędny. Bornstein, mówiąc o paralelizmie między tymi dziedzinami i elementami, wskazywał wyposażenie naszego rozumu w takie formy i kategorie poznawcze, które w pełni umożliwiają poznanie i odwzorowanie rzeczywistości prawdziwej. Pozostając w tych analizach, Bornstein coraz bardziej przekonywał się do zachodzenia

¹² Zob. B. BORNSTEIN: *Prolegomena filozoficzne do geometrii*. Warszawa 1912, s. 33–43; IDEM: *Problemat istnienia linii geometrycznych*. „Przegląd Filozoficzny” 1913, nr 1, s. 64–73; IDEM: *Podstawy filozoficzne teorii mnogości*. „Przegląd Filozoficzny” 1914, nr 17, s. 183–193; IDEM: *Elementy filozofii jako nauki ścisłej*. Warszawa 1916, s. 106–116.

zgodności między światem myśli i światem rzeczy przestrzennych, do zachodzenia właściwej sobie odpowiedniości form logicznych i form obiektów przestrzennych¹³. Okazało się, że kategorie i zasady aprioryczne naszych władz poznawczych mają znaczenie przedmiotowe; są one również kategoriami i zasadami bytu. W rozumieniu Kanta mają one ważność przedmiotową tylko dlatego, że dotyczą świata fenomenów, natomiast idee mają ważność metafizyczną. Idee te ze swej natury odnoszą się do niepoznawalnych rzeczy samych w sobie. Bornsteinowskie rezultaty krytyki Kantowskiej koncepcji poznania ukazują, iż aprioryczne idee rozumu odnoszą się do świata „rzeczy samych w sobie”. Absolutny charakter idei nie pozbawia ich wartości przedmiotowej. Metafizyka wraz ze swoimi apriorycznymi kategoriami ma zatem prawo pretendować do przedmiotowości i należeć do dziedzin naukowych, podobnie jak matematyka i matematyczne przyrodoznawstwo.

Bibliografia

- BORNSTEIN B.: *Architektonika świata. Prolegomena do architektoniki świata*. T. 1. Warszawa 1934.
- BORNSTEIN B.: *Elementy filozofii jako nauki ścisłej*. Warszawa 1916.
- BORNSTEIN B.: *Harmonische Elemente in der geometrischen Logik*. Timisoara 1934.
- BORNSTEIN B.: *Kant i Bergson. Studium o zasadniczym problemacie teorii poznania*. „Przegląd Filozoficzny” 1913, nr 16.
- BORNSTEIN B.: *Krytyka immanentna filozofii geometrii Kanta*. „Przegląd Filozoficzny” 1911, nr 3.
- BORNSTEIN B.: *Podstawy filozoficzne teorii mnogości*. „Przegląd Filozoficzny” 1914, nr 17.
- BORNSTEIN B.: *Preformowana harmonia transcendentalna jako podstawa teorii poznania Kanta*. „Przegląd Filozoficzny” 1907, nr 3.
- BORNSTEIN B.: *Problemat istnienia linii geometrycznych*. „Przegląd Filozoficzny” 1913, nr 1.
- BORNSTEIN B.: *Prolegomena filozoficzne do geometrii*. Warszawa 1912.

¹³ Zob. na przykład B. BORNSTEIN: *Sylogizm a przyczynowość, czyli o związku dziedziny logiki z dziedziną realną...*, s. 106—130. Szerzej problematykę odpowiedniości, paralelności form logicznych i form obiektów przestrzennych BORNSTEIN przedstawił w: *Harmonische Elemente in der geometrischen Logik*. Timisoara 1934.

- BORNSTEIN B.: *Sylogizm a przyczynowość, czyli o związku dziedziny logicznej z dziedziną realną*. „Przegląd Filozoficzny” 1930, nr 33.
- BORNSTEIN B.: *Teoria poznania*. W: K. ŚLEZIŃSKI: *Benedykta Bornsteina niepublikowane pisma z teorii poznania, logiki i metafizyki. Wybór i opracowanie oraz wprowadzenie i komentarze*. Katowice 2014.
- BORNSTEIN B.: *Wstęp do metafizyki jako nauki ścisłej*. W: K. ŚLEZIŃSKI: *Benedykta Bornsteina niepublikowane pisma z teorii poznania, logiki i metafizyki. Wybór i opracowanie oraz wprowadzenie i komentarze*. Katowice 2014.
- BORNSTEIN B.: *Zasadniczy problemat teorii poznania Kanta*. Warszawa 1910.
- KANT I.: *Antropologia w ujęciu pragmatycznym*. Tłum. E. DRZAZGOWSKA, P. SOSNOWSKA. Warszawa 2005.
- KANT I.: *Krytyka czystego rozumu*. Tłum. R. INGARDEN. Kęty 2001.
- KANT I.: *Logika. Podręcznik do wykładów*. Tłum. A. BANASZKIEWICZ. Gdańsk 2005.
- KANT I.: *Prolegomena do wszelkiej przeszłej metafizyki, która będzie mogła wystąpić jak nauka*. Tłum. B. BORNSTEIN. Warszawa 1918.
- KANT I.: *Krytyka praktycznego rozumu*. Tłum. B. BORNSTEIN. Warszawa 1911.
- ŚLEZIŃSKI K.: *Benedykta Bornsteina koncepcja naukowej metafizyki i jej znaczenie dla badań współczesnych*. Katowice—Kraków 2009.
- ŚLEZIŃSKI K.: *Filozofia Benedykta Bornsteina niepublikowane pisma z teorii poznania, logiki i metafizyki. Wybór i opracowanie oraz wprowadzenie i komentarze*. Katowice 2014.